

Bartha Katalin Ágnes

A Kriterion Kiadó működése és fennmaradása

1. A jó gyakorlat kiválasztási szempontjai

Kiemelkedően jelentős kulturális megvalósítás. A Ceaușescu diktatúra időszakában működő, nemzetiségi kiadó, a Kriterion létrejötté, működése és a nyolcvanas évek közepétől szisztematikus felszámolási kísérletek közti megmaradása több szempontból is a kommunista diktatúra időszakának egyedülálló és kivételes kulturális megvalósítása volt, amely kilenc nyelven adott ki könyveket. A kiadó Magyarország határain kívül működő legnagyobb, hatásában és kiadói volumene tekintetében is, legnagyobb magyar nyelvű kiadó vállalkozás volt. Ezért is elsősorban magyar nyelvű kiadónak tartják számon sokan. De a német nyelvterületeken kívül működő legjelentősebb német nyelvű kiadó is volt egyben, s az igazgató munkatársaival olyan műhelyt teremtett, amelyben rendszeresen születtek meg magyar, német, szerb, jiddis, szlovák, ukrán, török, tatár, lipován művek, és ahol felerősödött a nyelvek között a műfordítói kölcsönösség.

Ezért a kutatás a romániai Kriterion Kiadó 1970–1989 közötti időszakát vizsgálta az egykori munkatársakkal készített audió interjúk segítségével. A Kriterion életéhez kapcsolódó több témát is érintő interjúk révén arra kíván választ találni, hogy az intézmény által felkarolt kisebbségi kultúrák, hogyan tudnak érvényesülni, megerősödni, ill. talpon maradni egy többségi kulturális kontextusban a diktatórikus kommunista rendszerben.

A következő kérdéseket, témákat jártuk körül: kiadóhoz kerülés körülménye, feladatkör és változása, kiadó jelentősége, nemzetközi kapcsolatai, export-import tevékenyége, a kiadó szerepe a magyar és kisebb nemzetiségek anyanyelvi művelődésében (német, szerb, ukrán, jiddis, szlovák, török, tatár, lipován), a románra ill. románból fordítás közvetítő szerepére, a korszak általános könyvkultúrájára, írók-olvasók szerzők kapcsolatára, 1984-es Kiadói Főigazgatóság vizsgálóbizottságának a szerepére a kiadó történetében, a kiadó politikai stratégiáira, a könyvterjesztésre, cenzoriális beavatkozásokra, külföldre utazás lehetőségeire, Domokos Géza szerepére, a szabadidő eltöltésének módjára, társadalmi, kollegiális kapcsolatokra.

Kontextus:

A Román Kommunista Párt ideológiája által megszabott keretek felől közelítve a kutatás egyik fő kérdéséhez, ahhoz, hogy hogyan működhetett ez az intézmény egy olyan totalitarista politikai rendszerben, amelyben a nemzetiségi elnyomó, asszimilációs törekvések egyre durvábbak és a romániai nemzeti kisebbségek identitásának felszámolására („homogenizálására”) egyre nyíltabban török, akár egyértelmű válasz is adható, s a Kriterion története innen olvasva szinte valószerűtlennek és hihetetlen megvalósításnak tűnik.

A Ceaușescu hatalomátvételét követő IX. kongresszusi alaptételek, amelyek a szocialista nemzet és a kisebbség viszonyát érintették, s főként az azt követő szakmai viták, s ezek eredményeit propagáló folyóiratok, újságok, pártkiadványok vizsgálata kimutatta, hogy az RKP már a hatvanas évek közepén, a nyilvánosan hangoztatott sztálini és lenini nemzetiségpolitika téziseivel ellentétben, világos célként fogalmazta meg az országban élő nemzetiségek („nationalități conlocuitoare” jelentése együttélő nemzetiségek korabeli elnevezés) rövidebb vagy hosszabb távú asszimilálását ill. homogenizálását. (Novák 2006. 167–184). Ezek a törekvések a következő két évtizedben is megmaradtak eltérő hangsúllyal, hol megengedőbb, hol pedig a nyolcvanas évektől represszív beavatkozások formájában, s természetesen a Kriterion működését is erősen befolyásolták. Az RKP szándéka, kontextusa felől vizsgálva a jelenséget, igen jól megmutatkozhat az, hogy mi történik, akkor amikor a totalitarista államépítés folyamatát egy távoli következményében követjük nyomon.

2. A szervezet(ek) / személy(ek), amely(ek)hez / aki(k)hez köthető a jó gyakorlat

A Kriterion vezetője. A Román állam által 1969 decemberében létrehozott kiadó élére Domokos Gézát (1928–2007) neveztél ki, aki a Kiadó működésének vitathatlan kulcsembere volt. Publikus és felvállalt szerepeiek értékelésében az elbeszélők pozíciói kivétel nélkül megegyeznek: Pozícióját, Román Kommunista Párt Központi bizottsági póttagságát, időszakos Írószövetségi funkcióit és kiterjedt bukaresti kapcsolathálóját (főként román írók körében) felhasználva éri el a nemzetiségi könyvkultúrák gazdagítását. A közösségi tett lehetőségének a felvállalását műveltsége, karizmája, kiváló vitázó és érvelő képessége, korabeli retorika rendkívüliesen inventív használata, kultúr-politikusi vénája, a Kriterion szerzők és nem utolsósorban kiváló munkatársi gárdája, jó tanácsadói köre tette lehetővé.

Szerkesztők, munkatársak. A kolozsvári szerkesztőségben működők közül: Dávid Gyula, Egyed Péter, Bálint Lajos, Mező Piroska Szabó Zsolt, és a bukaresti szerkesztőségben dolgozó Szilágyi N. Sándor, Gabriel Gafița, H. Szabó Gyula (a jelenlegi kiadó vezetője), Szemlér Judit, Molnár Gusztáv, Kacsó Judit, Steva Lepoiev, Diatcu-Schmidt Elena, Panait Róza egykori munkatársakkal készítettem interjút.

3. A jó gyakorlat érdekeltjei

A romániai kisebbségi kultúra képviselői, a fenn nevezett nyelveken olvasók, ill. a hivatalosan és nem hivatalosan qa ország határain kívülre jutó olvasók.

4. A jó gyakorlat célja, tevékenységei

A Kiadó célja minőségi könyvek kiadása a romániai kisebbségek nyelvén a szellemi paletta valamennyi terén, s ugyanakkor a nemzetiségek közötti kulturális hídverés, kölcsönös fordítások révén.

5. A jó gyakorlat által érintett terület(ek)

Szellemi paletta A Bodor Pál (a kiadó első főszerkesztője, a Kriteriont megelőzően az Irodalmi Kiadó nemzetiségi osztályának a vezetője) és Domokos Géza koncepciójában egy olyan komplex kiadói tevékenység állott, amely a szellemi élet minden aspektusát lefedi. Ezt főként magyar nyelven és részben német nyelven sikerült megvalósítaniuk. Így a tematikailag kiterjedésedett kiadói tervekben a magyar nyelvű könyveket érintően már az Irodalmi Kiadótól örökölt sorozatok (Horizont, Magyar klasszikusok, Romániai Magyar Írók, Téka) továbbiakkal bővültek. 1971-től Biblioteca Kriterion c. sorozatban román fordításban a nemzetiségi irodalmak legjava természetét közvetíti a román olvasók felé.

A „tudományos-műszaki forradalom” új elvárásaihoz igazítva, a kiadó korszerű természettudományi informálást is feladatai közé iktatta. E céllal indult mindenekelőtt a Korunk Könyvek sorozat 1972-ben, s az ifjúság érdeklődésére is építő Kriterion Kiskalauz 1978-ban, hasznos segédeszköznek bizonyultak a Kriterion Kézikönyvek kötetei, amelyekben 1972-től egy- és többnyelvű kieszótárak, kislexikonok is láttak napvilágot, bevonva számos kutatót és szakembert a magyar nyelvű tudományos közlés és tudományművelés feladatkörébe. 1974-től új világirodalmi sorozat indul a Lektúra, s a kezdettől fogva ott szerepelnek a tervekben az ifjúsági

és gyermekkönyvek. A társadalomtudományok terén hiányzó romániai magyar szakfolyóiratok pótlására s egy fiatal kutatónemzedék kinevelésének szándékával több területen kollektív tanulmánykötetek jelentek meg, amelyek a jelentkező szerzők sokasága révén, egyik-másik területen egész sorozattá formálódtak. Ilyenek a Népismereti dolgozatok (1976, 1978, 1980, 1981, 1983), Zenetudományi írások (1977, 1980, 1983). Változó valóság (szociográfiai tanulmányok, 1978, 1984), Művelődéstörténeti tanulmányok (1979, 1980) Nyelvészeti tanulmányok (1980, 1983), Irodalomtudományi és stílusztikai tanulmányok (1981, 1984), Képzőművészeti írások (1984). Ezek folytatását a 80-as évek derekától a kiadói munkát ellenőrző pártszervek letiltották. A klasszikus és kortárs román irodalom közvetítését A Román írók és Román költők sorozata adta. Mindezeket a minisztertanácsi határozat által előírt törvényes keret szabályozta. Pont ennek a tematikai kiszélesedésnek, főként a hagyományok, az önismereti jellegű kiadványok, a néprajz, művelődéstörténet megjelenésének szabtak gátat, amit voltaképpen a törvényes keret tett lehetővé (l. a minisztertanácsi határozatot).

6. A jó gyakorlat területi hatóköre

A könyvek exportja révén igen széles hatókörrel beszélhetünk a 70-es években, mindaddig, amíg az 1980-as években ezt fokozatosan fel nem számolták. Az export tevékenység nagy része a magyar nyelvű könyvek exportját jelentette (Lepoiev szerint), s egyben anyagi sikert is. Ez a tevékenység, a hetvenes években több kontinensen is átívelt, és Steva Lepoiev műszaki szerkesztő (aki Iosif Fassel a német nyelvű könyvek főszerkesztője halála (1980) után az exportot is intézte) elmondása szerint a legnagyobb ilyen jellegű tevékenysége volt a kiadók között országszerte. S hiába volt jelentős valuta-bevétele a nyolcvanas években egy idő után csak a szocialista országokkal maradhatott meg ez a tevékenység a kétoldalú kulturális egyezmény keretében. Egy konkrét példa, a Kriterion 1973. január-június könyvei c. színes reklámkiadványban a következő adatot olvashatjuk: „1972-ben 2193 kötetet szállítottunk a következő országokba: Ausztria, Ausztrália, Amerikai Egyesült Államok, Brazília, Dánia, Franciaország, Hollandia, Norvégia, Olaszország, Svájc, Svédország, Venezuela..” (Bálint Lajos szerint a Kriterion a dollár bevételeivel kitermelte a szerzői díjakra szükséges valutát.) A német nyelvű könyveket főként Kelet-Németországba exportálták. A Kriterion könyvek

hírét a kiadó vezetője Domokos Géza országszerte rendezett könyvbemutatókkal és amíg engedték, külföldi útjai során is népszerűsítete.

7. A jó gyakorlathoz szükséges feltételek (humán, pénzügyi, technikai)

Államilag támogatott intézményként, de komoly cenzurális viszonyok és ellenőrző mechanizmusok közepette működött. Ugyanakkor a Kiadóban dolgozók emberi és szakmai kvalitása volt az egyik legfontosabb feltétel, amely révén a megfelelő szerzőket segítették könyveik megjelenésében. Olyan könyvműhelyként működött, ahol a szakszerkesztők kiemelkedő és máig példaértékű munkát végeztek. Minden elbeszélő kiemeli a Kriterionban működő jó hangulatot, egyfajta lezserséget, szabad kimondás lehetőségét, a félelem hiányát, a kisdud örömeit, az ünneplés módjait. Viszont azt is lehetett tudni, hogy a rendszer ezeket a viselkedésmódokat aligha részesítette előnyben. A nyolcvanas években a represszív politika előretörése idején elég nyilvánvaló volt, hogy az időszak nem kedvezett a gyülekezésnek, mert az elszigetelődés a bizalmatlanság volt az elvárt norma, az örömezésnek sem kedvezett, mert a terror és állandó szexusjelenlét nem ezt indukálta; a maszív értelmiségi kivándorlás szintén dekonstruktív hatású volt. Ennek ellenére a Kriterionban valami más helyzet uralkodott: A Kriterion Kiadó a maga komplex kiadói tevékenységével egyfajta sziget-létet biztosított az általánosan nyomasztó diktatorikus közegben:

8. A jó gyakorlat eredményei, rövid, közép és hosszú távú hatása

Főként a könyvek minőségi és mennyisége kiemelendő, amely az adott időszakban (beszűkült kulturális kínálat okán is) több generációra kiterjedően olvasókká nevelték az erdélyi magyar és más nemzetiségű érdeklődőket, mellyel szellemi horizontjukat tágították. A mai napig meghatározó kelléke és használt tárgya az erdélyi értelmiségi otthonoknak, s ennek révén az újabb generációkra is hatással van. Egy 1990 tavaszi dokumentum a következő könyvterméssel számol: nyelv, műcím és példányszám tekintetében:

Magyar: 1987 cím, 22.987.273 példány, német: 623 cím, 1.866.258 példány, román: 151 cím, 1.112.981 példány, szerb: 206 cím, 103.838 példány, ukrán 154 cím, 66.807 példány, jiddis 53 cím, 19.050 példány, szlovák 27 cím, 27.510 példány, török-tatár 7, 12.745 példány, orosz-lipován 3 cím, 4.100 példány (Domokos 2000. 24).

Ezek a számok érzékeltetik a megoszlások arányát, ill. a nemzeti kisebbségszámbeli arányát is jelzik. Azonban igen fontos volt a kiadói elképzelésben, hogy az egyik nyelvű kiadvány nem a másik nyelv kiadói termése ellenében működött, hanem ezek egymást mintegy erősítették

9. A jó gyakorlat fenntarthatósága

1989 után megváltozott politikai és kiadói körülmények a Kriterion kiadót ha nem is szüntette meg, strukturálisan átalakította. A kilencvenes években mindvégig igyekezett megfelelni eredeti rendeltetésének, a többnyelvűségnek, a kulturális értékek közvetítésének. Az átalakuló gazdasági viszonyok között sokat veszített a kiadó piaci helyzetéből, újonnan megjelent könyvkiadókkal osztozik szerzőkön és olvasókon egyaránt. Ilyen körülmények között a korábban "gyakorolt" nyelvek mellett megjelentetett néhány albán, örmény, és roma nyelvű könyvet. Könyveik tematikáját tekintve a szigorúan vett tankönyvek kivételével szinte valamennyi téma jelen van: szépirodalom, tudományos és ismeretterjesztő könyveket egyaránt adtunk ki önállóan vagy közös kiadásban. 1997 decemberéig a Kriterion a Művelődési Minisztériumnak alárendelt közszolgálati intézmény volt, akkor alakult át állami tulajdonú gazdasági társasággá. 1999 decemberétől magántársaság. A Kiadó sokat köszönhet a különböző kormányzati és nem kormányzati intézményektől pályázat útján elnyert támogatásoknak.

10. A jó gyakorlat adaptálhatósága

A magas színvonalon dolgozó szakmai munkaközösség, a kiváló vezető, a szerzők, szerkesztők, műszaki szerkesztők és képzőművész tervezők révén létrejött produktumok (könyvek) olyan tényezők, amelyeknek gyakorlatából tanulni lehet és követni. A Kriterion által gondozott, kiadott művek kiemelkedő tudós-filológus precizitása az utána jövő irodalmi-könyves szakma nemzedékeinek követendő színvonalát képviselik és testesítik meg. Így nemcsak az erdélyi könyves kultúra, hanem az összmagyar könyves-kultúra tekintetében is példamutató lehet.

A Kiadó munkásságának is köszönhetően kitermelt széles olvasóközönség egyben olyan otthon-belsőket, lakásokat is teremtett/rendezett be a hetvenes, nyolcvanas években, amelynek elmaradhatatlan kelléke a Kriterion-könyvek is voltak. Az értelmiségi-kisebbségi mindennapokhoz hozzájárult a könyvek olvasása és a könyvek otthonbeli térfoglalása. Ezért a következő generációkra is meghatározóvá tették a könyvekhez való bensőséges viszonyulást (könyvhasználat, az otthoni polcokon is fellelt könyvek ismerőssége, otthonosság-érzete); a Kriterion által kiadott könyvek a megváltozott olvasói szokások, ill. kultúrafogyasztás ellenére is hatni bírnak, és újabb olvasói generációkat nevelnek ki, amelyben része van a régi sikeres sorozatok újrányomásának és az újabb kiadásoknak egyaránt.

Az a történeti-politikai-társadalmi kontextus, amely meghatározta a hetvenes, nyolcvanas évek Kriterion kiadóját és olvasóközönségét, s amely az adott történeti-politikai konstrukcióban erőteljesen egymásra is volt utalva, (hiszen kivételes kulturális megvalósításként, több olyan intézmény funkcióját is pótolta, amelyek akkoriban a cenzurális és kisebbségeket elnyomó politikai kontextusban nem jöhettek létre) mára erőteljesen megváltozott. Azonban az író-olvasó találkozóknak korábbi sokrétű funkciója ma is követendő gyakorlatnak tekinthető. Ámbár Domokos Géza egyfajta nemzetiségi kultúrpolitikai és közbenjárói feladatokat is ellátott az ilyen találkozókon, a könyvek és könyves találkozóknak megmaradt az az aurája, és a közönség egy bizonyos rétege által el is várt funkciója, hogy pótolják bizonyos közegekben az értelmiség léthez annyira elengedhetetlen közösségi találkozások és eszmecserék szerepét.